

Cselekvés és marxizmus a japán közgazdászok körében

Tokió belvárosában áll egy műemlék, éspedig az ország leghíresebb egyetemének, a Tokiói Egyetemnek a bejárata, a Vörös Kapu (japánul Akamon). Az erre járó turisták buzgón fényképezik, az egyetemre felvett diákok pedig minden alkalommal megilletődve lépnek be ezen a kapun. Ugyanis több mint száz éve itt képzik azokat, akik a szakképzett bürokrácia tagjai lesznek.

A magasan képzett minisztériumi bürokraták elsősorban az egyetem jogi karán tanultak. 1919-ben ez a tanszék kettévált, így jött létre az önálló közgazdasági tanszék, ahol a huszadik század legnagyobb japán közgazdászaivá váltak az első diákok. Minden bizonnyal világhírűek lennének, ha műveiket valaha lefordították volna angolra. Ez azonban nem történt meg. E szomorú tény egyúttal kifejezi a japán közgazdaságtan nagymérvű elszigeteltségét. Az első generáció – a *cselekvés harcosai*, ahogy ők magukat jellemezték – jól ismerte a marxi kapitalizmuskritikát. Bár egyetemi tanárokként kezdték karrierjüket, a gazdaságpolitikai döntések kulcsszereplőivé váltak a harmincas évek második felétől egészen a hetvenes évekig. A marxi szemléletet és módszertant a társadalomtudományi tanszékeken is el lehetett sajátítani. A politikai gazdaságtan több évtizedig sok egyetemen kötelező tantárgy volt. A japán *keizai* (gazdaságtan) fogalma ugyanis közelebb áll a politikai gazdaságtan fogalmához, mint az „economics”. A *keizai* jelentése tartalmazza az állam erkölcsi/politikai kötelezettségét, hogy gondoskodjon alattvalóiról, polgáraitól. A 18. századtól ez volt a japán gazdaságtan eredeti jelentése.

A marxi koncepció, a kritikai elemzés módszertana és konfliktuselmélete az első világháborút követő években világszerte széles körben ismertté vált a társadalomtudományok művelői körében. Érdekes áttekintenünk mindazt, ami egyrészt a marxi kapitalizmuskritikából, másrészt a szovjet tervezési gyakorlatból beépült a japán gazdaságpolitikába, a 20. század harmincas éveitől egészen a hetvenes évekig.

Esszénk célja, hogy betekintést nyújtson néhány progresszív, huszadik századi, szakmailag felkészült és baloldali japán közgazdász elméleti és gyakorlati tevékenységébe. (Irodalmi forrásainkat megtalál-

*

Japán a „későn jövő” országok egyike, annak ellenére, hogy már az elzárkózás megszüntetésének kierzszakolását megelőzően is fejlett gazdasági és pénzügyi rendszerrel, valamint a korabeli Európához viszonyítva is páratlan urbanizációs színvonallal rendelkezett. Az 1852-es (amerikai) katonai fenyegetés arra kényszerítette a központi irányítást, hogy „nyugati” intézményekkel és „nyugati” típusú átalakításokkal próbálják megvédeni az országot a fenyegető gyarmatosítástól. Ez az átalakítás számos kudarcra járt, de a kudarcok egyúttal hasznos tapasztalatokat eredményeztek. Lev Trockij gyakran idézett véleménye mintha a japán modernizáció döntéshozóinak szólt volna: a későn jövők előnye éppen az, hogy tanulhatnak a náluk fejlettebbek hibáiból és kudarcaiból. A japán és az orosz modernizáció között az 1860-as évektől egészen az első világháború kitöréséig számos hasonlóság található, azonban Japán lényegesen többet tanult a forradalmat követő szovjet gazdaságpolitika hibáiból és tévedéseiből, mint azt az eddigi gazdaságtörténeti kutatások feltételezik.

A japán állam rendkívül fontos gazdasági szerepet játszott a nyugati típusú piacgazdaság intézményeinek megteremtésében. A modernizáció első három évtizedében az állam központi döntéshozóinak szorgalmazására jött létre a nyugati típusú vállalatok sokasága, a kereskedelmi- és bankrendszer. Japán csatlakozott az „aranyvaluta-klubhoz”, és minden tekintetben a korabeli nyugati, gyarmatbirodalmakkal rendelkező országokkal vált hasonlatossá, csaknem egyenrangúvá.

A hazai valuta 1881-es stabilizációja súlyos árcsökkenéshez vezetett, ami a mezőgazdasági népesség, valamint a kézművesek helyzetének rosszabbodását eredményezte. A deflációs válság ellensúlyozása érdekében az akkori pénzügyminiszter, Macukata Maszajosi (1835–1924) megbízta kollégái egyikét, Maeda Maszanát, (1850–1921) hogy készítse hosszú távú (stratégiai) tervet arról, hogyan lehet emelni a gyorsan elszegényedő vidéki lakosság életszínvonalát. Maeda, aki korábban Párizsban volt tanulmányúton, s Léon Sayt (1828–1896) is ismerte, országszerte komoly kutatómunkát és felméréseket végzett. Műve, a tíz kötetből álló *Iparpolitikai elképzelések* (japánul *Kógjó Iken*) az egyik legfontosabb dokumentum az 1880-as évek gazdaságpolitikájáról.

Maeda a gazdaság fejlődésének a hivatalos gazdaságpolitikától eltérő alternatíváját fogalmazta meg. Úgy látta, hogy nem a drága nyugati technológia megvásárlása (amelynek kifizetéséhez Japánnak nem is volt elegendő pénze) az egyetlen mód arra, hogy megvalósuljon a modernizáció, hanem inkább a mezőgazdasági termelést és a mezőgazdasághoz közvetlenül kapcsolódó háziipari, kézműves tevékenységeket kellene fejleszteni, mert akkoriban a japán exportnak

közel a felét ez tette ki. A fejlesztés az állam technológiai segítségét, és a termeléshez szükséges kedvezményes hiteleket folyósító különleges állami pénzügyi intézetek létrehozását igényelte volna. Maeda ezzel egyfajta kontinuitást szeretett volna megvalósítani a hagyományos és a mezőgazdasághoz közvetlenül kapcsolódó kézművesség és a gazdaság modernizációja között. Megértette, hogy a nehézipar gyors fejlesztése új munkaerőt igényel, ez azonban a hagyományos – vagyis a mezőgazdasághoz közvetlenül kapcsolódó – iparágak elsorvadását jelenti.

A tíz évre szóló „fejlesztési terv” sokat merített Friedrich List (1789–1846) *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* című művéből, amelyet Maeda Léon Saynak köszönhetően Párizsban olvasott. (Érdeklődésképpen megjegyzendő, ez volt az első magyar nyelvre lefordított külföldi közgazdasági munka). List ezen elképzelése a későbbi jövő számára éppen a hosszú távú állami stratégia kidolgozásán alapult. Úgy vélte, a jelen generációknak le kell mondaniuk életszínvonaluk emelkedéséről, annak érdekében, hogy a későbbi generációk számára magasabb életszínvonalat lehessen biztosítani. List, Adam Smith univerzális piac-elméletével vitatkozva a kevésbé fejlett országoknak, így Poroszországnak is egy, a nemzeti érdekeken alapuló iparfejlesztést javasolt. Maeda teljes mértékben egyetértett List álláspontjával, hiszen Japán hasonló helyzetben volt, mint az egyesített Németország. Az univerzális „szabadverseny” a legfejlettebbeknek kedvez. Ezért a későbbi jövő esetében a versenyképesség megteremtése a 19. század utolsó harmadában kizárólag állami segítséggel, hosszú távú gazdasági stratégiával és tudatos oktatáspolitikai megteremtésével lehetséges. Az *Iparpolitikai elképzeléseket* azonban Maeda főnöke, Macukata akkor mereven elutasította. Olyannyira, hogy a kinyomott vagy másolt példányokat is meg kellett semmisíteni. Maeda elvesztette minisztériumi állását. Elfeledve, magányosan és rettenetes nélkülözések után halt meg. Temetésén Takahasi Kórekijó, fiatal és lelkes tanítványa mondott szívszorító beszédet. Szerint Maeda az ország pénzügyi zsenijének tekinthető tudós volt. Maeda elképzeléseinek *időzítése* okozta tragédiáját. Macukata közvetlenül a valutastabilizáció és a bankok konszolidációja után nem akart belekezdeni újabb pénzügyi intézetek létrehozásába, mert ez szerint és tanácsadói szerint is veszélyeztette volna az ország akkor még gyenge lábakon álló pénzügyi stabilizációját. Egy évtizeddel később Macukata már saját javaslatként kezdeményezte az eredetileg Maeda által javasolt pénzügyi intézetek létrehozását, melyek a 19. század utolsó éveiben kezdték meg működésüket. Sajátosságuk, hogy az állam aktívan vett részt a bankok alapításában és ott tulajdoni hányaddal rendelkezett. Következésképp az állam szakképzett hivatalnokokat delegálhatott a bankok igazgatóságába, rajtuk keresztül érvényesítendő a fejlesztés-tervezés átfogó makrogazdasági szempontjait. Ismereteim szerint ez volt Európában és Kelet-Ázsiában az első olyan hosszú

távra szóló gazdasági terv, amelyet egy kormánytisztviselő készített. Nem véletlen, hogy a hatvanas években néhány marxai alapelveket valló japán történész "felfedezte" Maeda művét, és ezzel bizonyította a tervezés hasznosságát a japán gazdaságban.

*

A japán gazdaság 1868 és 1910 között, azaz négy évtized alatt szinte minden tekintetben fejlett tőkés, nyugati intézményekkel működő ország lett. Az első világháború után Japán a legfejlettebb országok listáján az ötödik helyen állt. A hazai össztermék (GDP) évi 17 százalékos növekedése mellett azonban óriási társadalmi feszültségek jöttek létre a páratlanul gyors kapitalizálódás következményeként. Annak ellenére, hogy a belügyi tárca szakemberei mindent megtettek az egyre gyakoribb sztrájkok, tüntetések és anarchista merényletek megfékezésére, ez nem sok sikerrel járt. Elkészült a társadalmi rend megőrzéséről szóló törvény is (1925), amely a húszas évek második felétől minden szervezkedést, gyülekezést az „államrend megdöntésére tett kísérletnek” minősített, s ez a szakszervezetekre, a munkásmozgalmi egyéb politikai tevékenységre épp úgy kiterjedt, mint az oktatási rendszerre, vagy horribile dictum még a társasági beszélgetésekre is. Ez a törvény tette lehetővé a Japán Kommunista Párt betiltását (1927), majd több száz progresszív társadalomtudós és egyetemi tanár letartóztatását, elítélését, vagy emigrációba kényszerítését. A baloldali nézetek részben a keresztény vallású misszionáriusok tevékenységének köszönhetően gyorsan terjedtek a japán társadalomban. A századfordulón jól ismert volt az anarchizmus (elsősorban Kropotkin tanai), majd Marx művei is

Arisawa Hiromi

eljutottak a szigetországba. A politikai mozgalmak elsődleges célja a japán alkotmányos monarchia és a tőkés rendszer megdöntése volt, alapvető kérdés maradt azonban, hogy ezt forradalommal vagy békés eszközökkel lehet-e elérni. A nemzetközi munkásmozgalom, valamint az orosz forradalom győzelmét követően terjeszkedő Komintern és a japán baloldali gondolkodók és politizálók között azonban ellentét feszült, mivel azok többsége szerint a nemzetközi kommunista mozgalom vezetői egyetlen elemét sem értették a „sajátos” japán tőkés fejlődésnek. Az egyik interjúmban nem véletlenül fogalmazott indulatosan úgy az egyik neves marxista gondolkodó: „elsősorban japán vagyok, s csak másodsorban marxista és kommunista”.

*

1919-ben az önálló közgazdasági tanszék vezetője Óucsi Hjóe (1888–1980) volt, aki még a jogi tanszéken végzett. Tanárai között volt Tadzsi Inadzsi (1850-1923), aki kameralista nézeteket vallott és egyike volt az első japán fiataloknak, akik a Harvard Egyetemen tanultak. Tadzsi a már említett Macukata Maszajosi pénzügyminiszter (láthatatlan) jobbkeze volt. Ő teremtette meg, másokkal közösen, a szakképzett minisztériumi alkalmazottak rendkívül igényes felvételi vizsgáztatásának rendszerét. (Japánul: *kokka siken*).

Óucsi Hjóe rendkívüli alapossággal tanulmányozta Marx Tőkéjét, s a húszas évektől megismertette tanítványaival a marxi szemlélet és a módszertan legfontosabb elemeit. Ezek az évek a korábbi időszakhoz képest a viszonylagos tolerancia és demokratikus környezet rövid periódusát jelentették. Ekkor Óuchi tanítványai Marx-szemináriumon vettek részt, s volt egy olyan esztendő, amikor a Tőke első kötetének rövidített változata tankönyv volt a Tokiói (Császári) Egyetem közgazdasági tanszékén. Tíz évvel később Óucsi és tanítványainak némelyike korábbi felforgató tevékenységük miatt kaptak egy vagy éppen másfél év börtönbüntetést. A viszonylag liberális időszakban Óucsi Hjóe óráinak köszönhetően jött létre hat ember baráti és szakmai köre, a „*cselekvés*” *baráti köre (dzsisszen-ha)* – ahogyan ők nevezték magukat. Megpróbálták közgazdasági nézeteiket konkrét gazdaságpolitikai elképzeléseként megfogalmazni. Elképzeléseiknek nagy része meg is valósult. Elévülhetetlen érdemeik vannak a japán gazdaság sikereiben, a japán gazdasági „csoda” megteremtésében. Nyelvi akadályok miatt – hasonlóan a schumpeteri életmű japán továbbfejlesztőihez – azonban ma is ismeretlenek a világban.

*

Kérdésünk az, hogy miért került bevezetésre mind Mandzsúriában, mind pedig Japánban az öt éves tervek rendszere, és miként utánozta a japán gazdaság a harmincas évek második felétől a szovjet és a német (fasiszta) gazdaságpolitikai gyakorlatot, a maga sajátos módosításai-

val. Ezt a „modellt”, mely a harmincas évek végére intézményesen is kiépült, átvéve japán elnevezését, a történészek többsége úgynevezett állami menedzselésű kapitalizmusnak hívja. (Muraközy László nevezi ezt szellemesen tőkés tervgazdaságnak.)

A válasz első eleme történeti: a három ország, vagyis Németország, a Szovjetunió valamint Japán későn jövő országok, akik a tizenkilencedik század utolsó harmadában a fejlettekhez kívántak felzárkózni. Például a japán „utolérni és túlszárnyalni” hivatalos (azaz kormányzati) jelszavát egy évtizeddel később a szovjet párt Központi Bizottsága is átvette. Az utoléréshez iparosítás és technológiai modernizálás kellett. Ezt a cári Oroszországban nem sikerült elérni, Németországban és Japánban azonban igen. Az iparosítás és modernizálás legfontosabb feltételeinek egyike a társadalom állandó mobilizálása volt, foglalkozási ágakként, korosztályonként, valamint társadalmi csoportonként is, mert e nélkül a kormányzati célok üres jelszavak maradtak volna. Japánban már korán, az első világháború kitörése előtt a társadalmi mozgósítás ezen célok érdekében történt. A közös, a *nemzeti célok* érdekében tett társadalmi erőfeszítések jegyében a lakossági megtakarítások terén Japán kiemelkedő eredményeket ért el. Mindhárom gazdaságban a termelés-centrikus gazdaságpolitika a fogyasztást másodrendűvé degradálta, mondván, hogy az utolérés gazdaságpolitikája elsősorban a bővített ipari felhalmozást hangsúlyozza, szemben a fogyasztással. A *tőke* második kötetében lévő marxi újratermelési elmélet komoly hatást gyakorolt a japán közgazdászokra.

Japánban és Németországban a harmincas évektől, a Szovjetunióban már a huszas évek végétől a kormányzat az erőltetett iparosítás politikáját követte, ötéves és éves gazdasági és pénzügyi tervezéssel. Ezzel egyidejűleg hatalmas hadiipari kapacitásokat teremtettek. Az erőltetett, elsősorban a nehéziparra és hadiiparra koncentráló gazdasági „forradalom” vulgarizálta a száz évvel korábbi angol ipari forradalom eredményeit, s azt feltételezte, hogy ennek hatására a gazdaság egésze, a fogyasztási cikkek termelésével együtt minőségileg megváltozik. Ma már tudjuk, hogy ez nem egészen így történt. Az angol ipari forradalom leegyszerűsített értelmezése és ráerőltetése a társadalom minden tagjára számos hasonlóságot mutat az első világháború alatt kiépült hadigazdálkodással. A szovjet típusú típusú tervgazdaság intézményrendszere ugyanis átvette az első világháborús német hadigazdasági és pénzügyi intézményrendszer megoldásait. Annak ellenére, hogy sok tekintetben ezt az első ötéves terv kidolgozásakor módosították, illetve számos új intézményt hoztak létre, a nehézipar elsődlegessége, a vas-és acélipar fetiszizálása, valamint a tervek mennyiségi mutatói egy ideológiai háború nevében történtek. Az agrárius, feudálkapitalista ország forradalmi átalakításának ugyanis a nyugati tőkés gazdaságokkal szemben vívott gazdasági verseny megnyerése volt a célja. A hadiipar-centrikus gazdaságpolitika, az ezt végrehajtó intézmények-

kel együtt azonban csak az egyik utolérési és felzárkózási stratégia – a másféle stratégiák között. Mindennek ellenére, a húszas évek szovjet gazdasági elképzelései a korabeli technológiai, kulturális és gazdasági elképzelések gazdag tárháza volt: a programozás, (vagyis a makro-és mikroszintű tervezés) mint a társadalom mérnöki, azaz technológiai átalakítása, a társadalom gazdasági homogenizálása, uniformizálása. Valójában az első világháborút megelőző és azt követő racionalizálási mozgalom (a fordizmus és Taylor szervezési elvei) eredményeit is átvették. Ez utóbbi képezte a sztahanovista munkaverseny alapját, s lett (joggal) világhírű. Érdekes elem az is, hogy a német, a szovjet, valamint a japán modernizálás és felzárkózás számos gondolatot és intézményt a korabeli amerikai ipari és technológiai újítások átvételével (és módosításával) valósított meg.

A nyugati fejlett tőkés gazdaságokhoz történő, sztálini típusú felzárkózásnak rettenetes társadalmi és gazdasági ára volt. Mindennek egyik legfontosabb eleme a tőkés magántulajdon állami kisajátítása volt, melyet sem a náci gazdaságpolitika sem pedig a japán tőkés tervgazdaság nem alkalmazott.

A marxi elképzelésekkel egyetértő japán közgazdászok felismerték az állam minőségileg megváltozott szerepét a harmincas években, hiszen a liberális piacgazdaság működése a világgazdasági válsággal csődöt mondott, de egyikőjük sem értett egyet a kisajátítók kisajátításával. Más megoldásokat kerestett és javasolt a cselekvők társaságába tartozó Ariszava Hiromi, egyetértésben a kormány által létrehozott kutatócsoport, majd a kabinet mellett működő Tervbizottság többi tagjával. Mindannyian megértették, politikai állásfoglalásuktól függetlenül, hogy a szovjet államosítások, az erőszakos (és brutális) mezőgazdasági kollektivizálás érthető módon nem nyeri meg a társadalmat, csak megfélemlíti. Ezért hozták létre például a gyarmatosított Mandzsúriában a szövetkezetek hálózatát, mely a tagságot kedvezményes hitelekkel és kereskedelmi, értékesítési hálózattal motiválta. A szövetkezeti tagság azonban, akárcsak Japánban, Tajvanon és a gyarmatosított Koreában, a gyarmatosított Mandzsúriában is kötelező volt, és nem a helyi közösségek kezdeményezésére, hanem a központi szervek utasítására történt.

A szovjet első öt éves terv azonban mind az európai, mind a japán baloldal számára egészében sikeres volt, mely eltörölte a kizsákmányolást és elkerülte a nagy gazdasági világválságot.

A húszas évek második felében Japán vezető katonai stratégái már jól ismerték a német „totális háború” koncepcióját, és a szovjet első öt éves terv körüli vitákat. Erich Ludendorff (1865–1937) német tábornok „totális háború” koncepciója nem véletlenül talált befogadásra a japán katonai körökben, olyannyira, hogy egészen Japán 1945-ös kapitulációjáig a hadviselés sikere elsősorban a gazdasági erőfeszítések sikerétől függött, legalábbis jónéhány japán katonai vezető szerint. A német

katonai szakértő, Ludendorff szerint a háború kimenetele elsősorban a hadviselő ország gazdasági, technológiai és pénzügyi felkészültségén múlt. A totális háború jelentése ebben a tekintetben nem más, mint a társadalom totális (azaz minden tevékenységre kiterjedő) állandó mozgósítása. Gazdasági nyelven ez a fizikai tőke, a nyersanyagok, a munkaerő és a pénzügyi források állami központosítását és elosztását jelenti, a háború igényeit kiszolgálva.

Japánban a tőkés tervgazdaság kiépülése párhuzamosan haladt a mandzsúriai (gyarmatosított) területen folyó tudományos és katonai tervezési munkálatokkal. A harmincas évek végére egyértelművé vált, hogy Japán csak úgy képes gyarmatbirodalmát fenntartani és Kína katonai térdre kényszerítését (azaz gyarmatosítását) megvalósítani, ha az államnak a korábbiakhoz képest tartalmilag megváltozik a szerepe a gazdaság működtetésében, a társadalom totális mozgósításában és a pénzügyi rendszer irányításában. A harmincas évek végétől tehát gyökeres intézményi és szervezeti változások történtek Japánban és a gyarmatbirodalomban. E változásokban rendkívül fontos szerepet játszott (közvetve, vagy közvetlenül) mind az öt közgazdász. Ariszava Hiromi javaslata a vállalati tulajdonosok és a menedzserek tevékenységének kettéválasztása volt, melynek továbbgondolása a kormányzat részéről nem jelentett kevesebbet, mint hogy a profitot a nemzeti érdeket sértő, azt csorbító jelenségnek nyilvánítsa. Ennek gyakorlati megvalósításához azonban számos makro-és mikroszintű intézményi átalakítást kellett végrehajtania a különböző japán kormányoknak.

A nagy átalakulás, de ez esetben inkább átalakítás (Polányi Károly művének címét követve) első lépése az ipar intézményeinek teljes át-szervezése volt. Az átalakítások középpontjában az állam meghatározó szerepe és a nem piaci alapelvek szerint működő vállalatszerkezet létrehozása állt. Ennek első szakaszában (1931 és 1937 között) az állam megpróbálta szubvenciókkal és egyéb eszközökkel az iparvállalatokat az állami célok végrehajtására rávenni. Ebben az időszakban az állam még mindig érintetlenül hagyta a vállalatok önállóságát. 1937-től azonban, amikor (ismét katonai provokáció segítségével) a japán hadsereg megtámadta Kínát, ez már nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a japán gazdaság és társadalom a „totális gazdasági hadviselés” céljait megvalósítsa. A nemzeti mobilizációról szóló törvény (1937) jelentette a „nagy ugrást”, amellyel a japán gazdaság működése minőségileg megváltozott. (E változások jelentős része, módosításokkal, de egészen a hatvanas évek közepéig megmaradt a japán gazdaságban.) E stratégiai átalakítás megvalósítói a reformbürokráták, a katonai vezetők, valamint az előbbi két csoport által felkért marxi alapelveket valló közgazdászok és szélsőjobboldali elméleti szakemberek voltak. Az ő együttműködésüknek köszönhető, hogy a negyvenes évek elejére (Pearl Harbor megtámadásakor) a japán gazdaság gyökeresen átalakult. Új típusú gazdasági rendszer született, mely tartalmazta,

azaz felhasználta a hitleri német gazdaságirányítás néhány elemét, és átvette a szovjet tervgazdálkodás néhány intézményét, például az ötéves terveket. A társadalom működését a termelés és fogyasztás arányainak meghatározásával szabályozta. Az állam tehát belépett (és nem beavatkozott!) a korábban nagyrészt piaci alapelveket követő vállalatok és pénzintézetek tulajdonviszonyaiba és működésébe, s a közgazdászok javaslatait felhasználva, átalakította a japán gazdaság működésének minden elemét. Itt nem ennek *sikerességét* vagy *kudarcait* vonjuk meg, mert a közgazdasági tudás s az ezt megvalósító intézmények tapasztalatként túléltek a második világháborús kapitulációt.

*

Az államilag menedzselt japán gazdaság, „tőkés tervgazdaság” lényegi elemei, intézményei és elgondolásai 1940-re csaknem teljes egészében megvalósultak. A japán gazdaságtörténészek egyike, Nogucsi, a háború utáni gazdasági és pénzügyi intézményrendszert ezért 1940-es rendszernek nevezi. Ezek elemeire térünk át.

A hadiipar zökkenőmentes termelése érdekében a kabinet Tervbizottsága iparáganként kvótákat szabott a felhasználható anyagok mennyiségére, árára, valamint az egyes ágazatok termelésének nagyságára. Az úgynevezett „prioritás-alapú” stratégiai tervezés megvalósítása első lépésben a behozatalt és a kivitelt szabta meg (tekintettel a fizetési mérleg egyensúlyának megőrzésére), majd a belföldi vállalatok termelését szabályozta, elsősorban az elosztási csatornákon keresztül. Természetesen ezt nehéz lett volna megvalósítani a hitelinfláció nélkül, hiszen ez biztosította a vállalatok termeléshez és behozatalához szükséges forgalmi tőkét. Ez azonban egyúttal azt is jelentette, hogy a japán jegybank feladata nem a valuta stabilitásának megőrzése lett, hanem a pénzintézeteknek a prioritási terv alapján folyósított hitelek biztosítása. Ennek érdekében az addig némi önállóságot élvező jegybank irányítása, kamatpolitikája és hitelkibocsátási kvótái teljes egészében a pénzügyminisztériumhoz kerültek. A jegybank 1940 után minden tekintetben a pénzügyminisztérium egy egységévé vált. A Japán Nemzeti Bank csak a kilencvenes években nyerte vissza függetlenségét, de akkor is csak némi korlátozásokkal.

A pénzintézetek száma drasztikusan csökkent, s ekkor jött létre az a bankrendszer, mely a háború után viszonylag zökkenőmentesen hajtotta végre az (új) gazdaságpolitikai célokat. A vállalatok (elsősorban a prioritást élvező nagyvállalatok) tulajdonosainak szerepe a vállalatok irányításában háttérbe szorult. *A stratégiai tervezés megvalósításának egyik legfontosabb feltétele a részvényesek érdekeinek háttérbe szorítása volt*, hiszen a profitorientált vállalati magatartás ellentmondott a nemzeti és háborús célok maradéktalan végrehajtásának. A tőzsde bezárását megelőzően ez csak államilag garantált minimális profittal valósulhatott meg, de ezt is teljes egészében kötelező volt beruhá-

zásokra, illetve a termelés bővítésére fordítani, azaz nem kerülhetett kifizetésre, mert ez ellentmondott volna a nemzeti céloknak. A medndzsment vette át a vállalatok irányítását, s ezzel megtörtént a döntő lépés: az állam először a Meidzsi-időszak óta közvetlenül beavatkozott és megváltoztatta a tulajdonviszonyokat. Ariszava Hiromi javaslata, bár eredetileg nem ezt a célt szolgálta, visszatért Japán modernizációt megelőző koncepciójához. A profit kizárólag államilag kezelt nemzeti profit lehetett, a tőkés magánérdekek háttérbe szorításával.

Ez azonban továbbra sem biztosította teljes mértékben a Tervbizottság által meghatározott termelési célok megvalósítását, különösen a gyarmatosított területeken nem. Mind a kapitalizmus marxi kritikáját valló közgazdászok, mind pedig a konzervatív szellemiségű kollégáik tudták, hogy a piaci magatartás teljes egészében nem szüntethető meg rendeleti úton. A fentebb említett elosztási rendszer ellenőrzésén és a hitelek kvóta szerinti elosztásán kívül újabb eszköz került alkalmazásra, ez pedig az úgynevezett közületi társaságok alapítása. Ezeknek több mint tízféle formája létezett, s a cég profiljától függően félig, vagy az alapító tőke kétharmadában az állam volt a tulajdonosa. Az új vállalati (közületi, állami, és magán) formák összekapcsolása *kiküszöbölte a kisajátítók kisajátítását, de az állami irányítószervek (elsősorban a minisztériumok) számára döntő szerepet biztosított* e vállalati tevékenység ellenőrzésében.

Nem lenne teljes a kép a munkaerő helyzetének ismertetése nélkül. Nyilvánvaló volt, hogy a munkaerő korábbi szabad munkahelyválasztása fenntarthatatlan, hiszen a prioritást élvező iparágak és termelő vállalatok számára a munkaerő biztosítása alapvető volt. A nagyvállalatoknál rendeleti úton ekkor vezették be a háború után oly nagy „elismerést” kivívott *egy-vállalat, egy munkahely* koncepciót. Ez azonban nehezen lett volna megvalósítható a háború éveiben az ipar „duális” szerkezeti változásai nélkül. Ennek lényege a nagyvállalatok és a közép-illetve kisméretű cégek beszállítói viszonyának szabályozása volt, melynek eredménye az lett, hogy a költségsökkentés, a racionalizálás, valamint a munkaerő korlátozott mobilitása elsősorban a beszállítói szférában működött, a nagyvállalatoknál azonban nem, vagy alig volt ilyen kényszer, hiszen ezt átháríthatták a beszállítókra. Annak érdekében hogy a nagyvállalati munkaerő érdekeltsege megmaradjon, a szabad munkahelyválasztás megszűnése ellenére, kor, és szakma szerinti egységes bértáblázat jött létre, melynek mintája a szovjet kor-és szakma szerinti bérezés volt. Ez a rendszer szintén fennmaradt a háború utáni évtizedekben. Mindez az ötvenes évek végétől versenyképességet biztosított a nagyvállalatok számára, miközben a szabad munkahelyválasztás egészen a nyolcvanas évek végéig (jóllehet informális és nem rendeleti úton) továbbra is napi gyakorlat volt a gazdaság szinte minden ágazatában, még az egyetemeken is. A munkaerő vállalatokhoz kötésének természetesen ára volt, ez

pedig a *munkaerő szociális ellátásának vállalatokra hárított feladata*, az állam szociális gondoskodása helyett. Ez a rendszer ugyancsak a hatvanas években vált általánossá, de alapjai a hadigazdaság éveiben jöttek létre. Végül, a japán férfilakosság egészségi állapota a fejlett országok között talán a legrosszabb volt. Az elképzelhetetlenül rossz lakáskörülmények valamint az egyoldalú táplálkozás Japánban igen magas TBC-ben megbetegedett népességet eredményezett. A kormány egyik szakembere a harmincas évek végén németországi tapasztalatai nyomán javasolta az általános és kötelező (ingyenes) orvosi vizsgálatot a népesség egészére. E rendszer megmaradt a háború után, s ma is mindenki számára kötelező és rendszeres az orvosi vizsgálat iskoláskortól mindenki élete végéig. A vizsgálat ingyenes, illetve része az általános és kötelező egészségügyi biztosítási díjnak. A munkahelyen dolgozókat "kiszolgáló" orvosi és asszisztensgárda a megfelelő technikai berendezésekkel együtt kimegy a munkahelyekre, s ott végzi el a szükséges vizsgálatokat.

Japán tehát 1940 és 1945 között egy új, addig a világon nem ismert hibrid rendszert hozott létre annak intézményeivel, jogszabályaival és természetesen ideológiájával együtt. A tervezett, államilag menedzselte, a versenyt államilag korlátozó, az egyéni nyereségre való törekvést elítélő, majd betiltó rendszer működése olyan hatalomhoz juttatta a szakképzett állami (központi és helyi) bürokráciát, mely a korábbi japán gazdaságban ismeretlen volt. A háború időszakában természetes volt a belföldi, vállalatok és pénzüzetek közötti piaci verseny megszüntetése, mely azonban az elképzelések szerint nem érintette a nemzetközi versenyképességet. Ez az időszak teremtette meg az állami szakképzett bürokrácia rendkívüli szaktudását, s azt a gyakran elhanyagolt tény, hogy ez a minisztériumi bürokrácia képes volt piaci logikát alkalmazni a háborút követő években.

Mindennek háttérében többek között az államfelfogás gyökeres változása állt. Míg korábban a japán állam (melynek legitimitációját a császárság intézménye szentesítette) alapvetően szabályozó és ellenőrző feladatokat látott el, s csak kivételes helyzetekben lépett fel aktív gazdasági szereplőként, a „reformállam” lényege az *állam technokrata és menedzseri funkcióinak megjelenése volt*. A Mejdzi korszak nagyrészt számúrájokból s azok rokoniból álló modernizáló a 19. század végi jogi államfelfogást alkalmazták. E szerint az állam szakképzett, minisztériumi alkalmazottainak jogi végzettsége egyszerre képviseli a törvényhozói és a törvényeket végrehajtó hatalmi ágakat, melynek ellenőrzésére ezért nincs is szükség, legfeljebb kivételes esetekben. Az új, a huszadik században született és felnőtt szakapparátus egyre nagyobb része már mérnöki végzettségű technokrata volt, akik megértették az idők szavát. A minisztériumi szakemberek feladata, éppúgy mint a vállalatoknál, menedzseri feladattá vált. Ez a változás tette lehetővé a háború utáni években a *szakapparátus progresszív*,

piacépítő és gazdaságfejlesztő tevékenységét.

Japán elvesztette a második világháborút, feltétel nélkül kapitulált, a két atombomba ledobása rettenetes, máig ható pusztítást okozott, a gyarmatbirodalom megszűnt, s a japán nemzeti vagyon csaknem egyharmada megsemmisült. A béke azonban a vesztes országnak a háború folytatását jelentette, csak az ellenség változott. Az ellenség a szegénység, a gazdasági elmaradottság és Japán „lecsúszása” volt a világgazdaságban korábban elért pozíciójáról. 1940-ben, hasonlóan a náci Németországhoz, Japán impozáns technológiai és gazdasági szinten állt. A kapituláció idején sok japán szakembernek és politikusnak az volt a véleménye, hogy Japánnak az amerikai gazdasághoz viszonyított gazdasági és technológiai elmaradottsága okozta a háború elvesztését.

Jóval a kapituláció előtt, 1944 végén a marxí nézeteket jól ismerő közgazdászok és reformbürokraták együttesen készültek a háború befejezésére, mégpedig különböző helyreállítási és újjáépítési elképzelésekkel. Mindegyikük tudta, hogy a kapituláció után Japánnak egy jelentősen átalakult világgazdasági és politikai helyzethez kell alkalmazkodnia. Mindezt úgy, hogy a japán gazdaság elvesztette nyersanyagforrásait, hiszen ezek nagy részét a volt gyarmati területek szolgáltatták. Az ország romokban hevert, és a katonai megszállás szinte biztos volt. Japán elvesztette legfontosabb (hagyományos) ázsiai exportpiacait is, melyeknek tetemes része a saját gyarmatai voltak.

Az amerikai hadsereg egységei 1945 őszen megszállták az országot, és Japán 1952-ig nem nyerte vissza formális függetlenségét sem. A politikai demokratizálást, azaz a reformokat a megszálló hatóság szakemberei a japán kormány „egyetértésével” hajtották végre. Súlyos félreértés lenne azonban azt feltételezni, hogy a hazai, vagyis japán közgazdászok, politikusok és szakképzett minisztériumi alkalmazottak mindenben a teljhatalommal felruházott megszállók és szakembereik elképzeléseit követték. Számos gazdasági és pénzügyi intézkedést, melyet az amerikaiak vezettek be, 1952 után a japán hatóságok visszaállítottak eredeti, vagyis a háború alatt megteremtett formában.

Szakképzett minisztériumi alkalmazottak, a gyarmatosított Mandzsúriából hazatért marxista társadalomtudósok, az USA Harvard egyetemén végzett közgazdász, marxista és konzervatív politikusok és szakemberek más más elképzelésekkel ugyan, de egyetértettek abban, hogy az ipari termelés helyreállítása a legfontosabb és legsürgősebb feladat. A háborút követően az infláció folytatódott, s abban a szakemberek véleménye markánsan eltért, vajon ez akadályozza vagy segíti-e az újjáépítést. Japán, az ország megnyitása (1852) után másodszor is a rendkívüli mértékű infláció segítségével ösztönözte a beruházásokat és a termelés megindítását. Bár az amerikai megszállók ezzel nem értettek egyet, de ellene nem sokat tudtak tenni.

Az Óucsi-kör tagjai is komoly elképzelésekkel rendelkeztek a hely-

reállítás mikéntjéről, különösen a kör alapítója, Óucsi Hjóe és egykori tanítványa, Ariszava Hiromi. Több miniszterelnök is szerette volna, ha mindkettőjük miniszterként vesz részt az újjáépítés tervezésében és irányításában, de egyikőjük sem fogadta el ezt az ajánlatot. Mindketten erős fenntartásokkal viszonyultak a politikai hatalomhoz, így a kormányban sem akartak semmiféle szerepet vállalni. Közéről láthatták, mit jelent háborús viszonyok között a hatalom, s éppen egykori saját letartóztatásuk, majd a szabadulásukat követő események alapján, hogy még az a szakmai tanácsadás is, amelyet az ország megmentése érdekében vállalnak, bármikor ellenük fordítható. A megszállás ideje alatt regnáló kormányoknak, csakúgy mint a háború utáni japán társadalom elsöprő többségének és az amerikai szakértőknek is, egy, a korábnál demokratikusabb politikai berendezkedés megteremtése volt a célja. Ritka történelmi időszak volt ez a japán társadalom életében. Reményteljes és bizakodó.

Az Óucsi-kör tagjai azonban ismerték a hatalom természetét. A kör szándékai és elképzelései valamint a hatalmi pozíció szerintük összeegyeztethetetlen volt. Attól tartottak, hogy a kormány nem fogadja el majd javaslataik többségét, s emiatt a nyilvánosság előtt független szakértői véleményük is elveszítheti hitelességét. Azt azonban mind egyikőjük kötelességének tartotta, hogy segítsen, hiszen mindannyian japánok voltak. Sem Óucsi, sem Ariszava nem hitt azonban abban, hogy a hatalom sáncain belül meg lehetne valósítani az általuk elképzelt változtatásokat. Véleményükön az sem változtatott, hogy a háborút követő évek az első olyan időszak volt a japán társadalom életében, amikor progresszív, baloldali és szociáldemokrata támogatottságú politikai rendszer megteremtésére nyílt lehetőség. Ez a ragyogó lehetőség azonban reménnyé, majd álmodozássá halványult a hidegháború kitörésével (1948). Ennek ellenére Ariszava komolyan gondolta, hogy Japánban a béke viszonyai között is szükség van a tervezésre, a kiegyensúlyozott jövedelmi viszonyok megteremtésére, s remélte, hogy valamiféle szocializmus is megteremthető, legalábbis *gazdasági* értelemben. Így Óucsi és kollégái külső tanácsadóként segítettek a japán gazdaság újjáépítésében, „független” szakértőkként.

*

John Dower évtizedekkel a második világháború után – a japán tapasztalatokat elemezve – „hasznosnak” nevezte a második világháborút. A nemzeti vagyon pusztulása, az infrastruktúra működésképtelensége és a háborút követő nyomor rettenetes volt, de a háború éveinek tapasztalatai, a tudás, a szakképzettség, vagyis a szellemi tőke megmaradt. Az amerikai megszállók tájékozatlansága a japán hadigazdaságról és annak intézményrendszeréről pedig hozzásegítette az államapparátus tagjait a háborús tapasztalataik hasznosításához. Kétségtelen, hogy a személyi folytonosság az egyik legnagyobb szak-

mai tőkésévé vált az újjáépítésnek és a hatvanas évek kiugróan magas gazdasági növekedésének.

1945-ben tehát a túlélés kényszere újra nélkülözhetetlenné tette a gazdaságpolitikai célok stratégiai megfogalmazását és megvalósítását, azaz a módszeres és körültekintő gazdasági tervezést. E tekintetben a japán „élettér”, vagyis a „Kiterjesztett Keletázsiai Együttműködés Tere” (azaz a japán gyarmatbirodalom) integrációs kísérleteinek kudarcai szintén nagyon hasznosak voltak a háborút követő években.

A háború időszakának szélsőséges és pusztító nacionalizmusa természetesen a múlt lomtárába került, hiszen egyetlen eleme sem volt tartható az Amerikai Egyesült Államok katonai jelenléte és hatóságai demokratikus elkötelezettsége miatt. A megszállók jelenléte azonban érthető módon a korábbi időszakhoz képest egy másfajta nacionalizmust segített világra, ennek megnyilvánulása pedig a külföldi (amerikai) segélyek és kölcsönök lehetőség szerinti elkerülése és a gazdaság liberalizálásának egyértelmű elutasítása volt. Az államigazgatás szakemberei, egyetértésben az Óucsi-kör tagjaival világosan látták, hogy a szabadpiaci verseny időszakának vége, így a japán gazdaságpolitikának sem ezt az utat kell követnie.

A háborút követő hiánygazdaság viszonyai irreálissá tettek bármiféle szabadpiaci versenyt. Nem erre halad a világ sem, állapította meg egy 1944 decemberében megfogalmazott elemzésében Ókita Szaburó, aki később az ország vezető gazdasági diplomatájává vált. A világ-gazdasági versenyben Japánnak nem szabad vereséget szenvednie, folytatódott a javaslat. Infláció és a leszerelt katonák százezreinek hazatérése, a rettenetes áruhiány nevetségessé tette a szabadpiaci versenynek még az emlékét is. Az Óucsi-kör tagjai szerint ez szörnyű társadalmi igazságtalanságokhoz vezetett volna. A legyőzött ország éhezett. 1945 és 1947 között Japán szinte egyetlen összefüggő feketepiacca vált, s természetesen az infláció, majd a hiperinfláció tovább fokozta az éhezést, az árurejtegetést és a spekulációt. Az újjáépítés egyik első intézkedése ráadásul a nagy iparvállalatok kártalanítása volt, mivel a kormány úgy vélte, hogy a nagyvállalatok a háborús és gyarmati veszteségeik miatt nem indítják el újra termelésüket. A kompenzáció ellenére a termelés akadozott, a fűtő-és nyersanyagok nagyrésze eltűnt, s emiatt a negatív spirál folytatódott.

Ariszava Hiromi az újjáépítés legfontosabb részének, az elsődleges (azaz prioritást élvező) iparágak termelésének teoretikusa és tervezője volt. A marxi újratermelési egyenletek, a csökkenő profitráta elmélete beépült javaslatainak többségébe. Az elmélet alkalmazása azonban a hadigazdálkodás tapasztalataival gazdagodott, hiszen Ariszava barátaival együtt úgy látta, hogy a helyreállítás csak a hadigazdaság eszközeivel valósítható meg sikeresen. A hadigazdálkodás tehát folytatódott, csak annak céljai változtak meg.

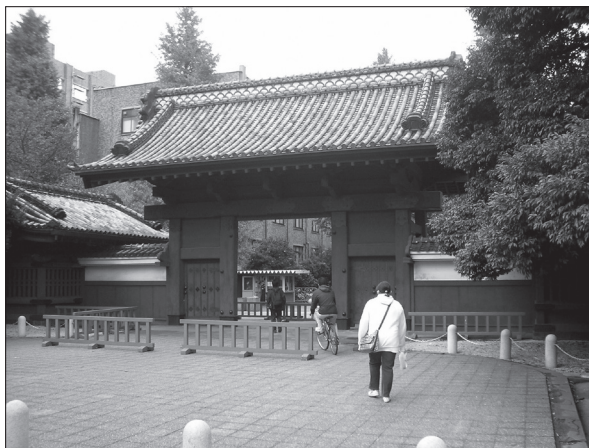
Josida Sigerü miniszterelnök tanácsadójaként Ariszava volt a legfon-

tosabb nyersanyag, a szén kitermelésének tervezője és a nehézipari ágazatok termelésének tervek alapján javasolt elindítója. Segítségére volt Isibasi Tanzan pénzügyminiszter, aki a keynesi gazdaságpolitikának tántoríthatatlan elkötelezettje volt, valamint Curu Sigeto is, aki a Harvard Egyetemen végzett közgazdászként. Ők tagjai voltak Japán akkori legfontosabb gazdasági testületének, a Gazdasági Stabilizációs Tanácsnak (a továbbiakban GST). Ez utóbbi nem volt más, mint a harmincas évek végén létrejött, kormány mellett működő kutatócsoport, majd a részben ennek tagjaiból létrehozott Tervbizottság jogutódja. A kabinet Tervbizottságának feladata volt a háború éveit alatti részletes tervek elkészítése, s azok végrehajtásának ellenőrzése. Az ipari termelés „tábornoki tanácsa”, vagyis a Tervbizottság a japán jegybankkal együttműködve hatalmas mennyiségű és sebességű hitelkibocsátással két és fél év alatt elindította a japán gazdaságot a normális működés útján. Az amerikai megszálló hatóságok egyúttal jelentős élelmiszer- és technológiai segítyt nyújtottak a japán kormánynak. A GST-ből néhány évvel később Gazdasági Tervezőintézet lett, (Economic Planning Agency, rövidítve EPA). Évente megjelenő Fehér Könyv sorozatukban az Óucsi-kör minden tagja rendszeresen publikálta elemzését. Az EPA kiadványai angolul is megjelentek (jóllehet terjedelmük és tartalmuk gyakran különbözött a japán nyelvű kiadványoktól) és ma is minden kutató a japán kormány hivatalos kiadványaként használja ezeket a köteteket.

Az amerikaiak célja Japán pacifikálása (demilitarizálása) és politikai rendszerének demokratizálása volt. A gazdasági demokrácia megteremtése a megszállás harmadik évében háttérbe szorult Truman elnök beszéde után, mely a hidegháború kezdetét jelentette. Ez, az amerikai jelenlét ellenére egycsapásra megkönnyítette az addig háttérbe szorított jobboldali japán szakemberek tevékenységét. Ettől kezdve nyíltan lehetett a háborús évek vezető gazdasági és pénzügyi szakembereit alkalmazni. Az amerikaiak véleménye szerint ugyanis egy konzervatív politikai irányultságú Japán ideális „védelem” volt a kínai kommunista rendszerrel szemben Kelet-Ázsiában. Japán demokratizálását felváltotta a hidegháború legfontosabb amerikai célja: először a japán gazdaság, majd japán közreműködéssel (!) a szomszédos keletázsiai gazdaságok stabilizálása. Ez a cél azonban pontosan ugyanazon szakemberek közreműködését igényelte Japánban, akik a japán gyarmatbirodalom gazdasági és pénzügyi integrációjának tervezői, illetve „megálmodói” voltak.

Arizava Hiromi vezetésével a GST folytatta a háború éveiben már megvalósult stratégiai tervezést. Az első, vagyis legfontosabb cél a nyersanyaghiány megszüntetése volt. A prioritást élvező ágazatok a szén- és vasbányászat, az acélgégyártás valamint a vegyipar voltak. A háborús anyagmobilizációs terv gyakorlatát folytatva, éves terv szabta meg az ágazatok által felhasználható anyagok mennyiségét és

behozatalát, az ágazatok termelését, valamint az ezekhez szükséges egyéb források elosztását. A GST megszabta a vállalatok forrásainak mennyiségét is, előírta a termelés szükséges mértékét, s mindehhez a jegybank rendkívül olcsó hitelt folyósított. Érvényben maradt a háború évei alatt bevezetett gyakorlat a *profit visszaforgatásáról új beruházásokba*. Mivel az amerikai hatóságok felosztatták a japán óriási konglomerátumokat (japán neve *zaibacu*), ez megkönnyítette a GST hatalmának és befolyásának érvényesítését. A háború előtti zaibacuk irányítása a háború évei alatt éppen Ariszava Hiromi javaslatára a menedzserek kezébe került, osztalékot nem lehetett fizetni, így a családok megfosztása részvénytulajdonuktól, mely amerikai javaslatra történt, messze nem volt forradalmi változás. Megszűntek ugyan a családi tulajdonú konglomerátumok, de az amerikai megszállást követően e hagyományos vállalatbirodalmak újjá alakultak. *Keirecu* lett az új nevük, de a lényeg a bankok köré csoportosult új konglomerátumok voltak. A keresztrészvény-tulajdonosi rendszer váltotta fel a családi tulajdont, ami azt jelentette, hogy a bank és a köré csoportosult vállalatok kölcsönösen egymás részvényhányadát tulajdonként tárcájukban tartották. Ez minden keirecu tagvállalatot kölcsönös függésben tartott (s tart ma is). Ennek egyik nyilvánvaló előnye a külföldi, „ellenséges”-nek tekintett tőkebehatolás megakadályozása volt. A keirecuk azonban, ideértve a tagvállalatokat finanszírozó pénzügyintézeteket is, teljes egészében a pénzügyi és kereskedelmi tárcák szigorú ellenőrzése mellett folytatták tevékenységüket. Általános féltreértésen alapszik annak feltételezése, hogy a japán nagyvállalatok döntései függetlenek az állam legfontosabb döntéshozó intézményeitől. A kereskedelem- és iparügyi minisztérium ugyanis nemcsak szabályokkal „terelte” a legfontosabb termékeket gyártó vállalatokat, de a vállalatok műkö-

Vörös Kapu (= Akamon), a Tokiói Egyetem Hongo Kampuszának bejárata, amely még az Edo-korban (1600–1867) épült.

désének szinte minden egyes elemét is a minisztérium szakemberei határozták meg.

Megvalósult újra az, amit a harmincas évek második felében az Óucsi-kör tagjai is felismertek, hogy a szakképzett minisztériumi apparátusnak is úgy kell működnie, mint a vállalati menedzsmentnek. Ezzel, a békegazdaság körülményei között, az irányítás alapelvei és módszerei azonossá váltak a vállalati, azaz mikro- és a minisztériumi azaz makroszinten, a közöttük lévő munkamegosztásuk mellett. Költségmegtakarítással, korszerű technológia alkalmazásával a termelés, és néhány évvel később a kivitel növelése alapvető célok voltak, a világpiacon legfejlettebb termékek színvonalának utolérése közben. A verseny *nemzetközi* tartalmat nyert, s ez sem különbözött a háború éveit megfogalmazott (elsősorban szélsőjobboldali) javaslatától. Természetesen ez a háború alatt magától értetődő volt (bár a gyarmatbirodalom piacai ezt kissé megváltoztatták), de a béke körülményei között ez kétségtelenül a szovjet típusú tervgazdaság egyik legfontosabb elemére emlékeztetett. Az autarkias gazdaságpolitika azonban súlyosabb politikai hátrányok nélkül érvényesülhetett a termelők javára és a belföldi fogyasztók kárára, hiszen az amerikai technológiai segítség és a japán termékek (amerikai) vámmentessége évtizedekig megkönnyítette e gyakorlat folytatását.

A belföldi verseny tehát nemcsak korlátozott volt, de elsősorban a világpiaci exportképességet tartotta szem előtt. Egyszerűbben fogalmazva a hazai fogyasztók érdekei, igényei a vállalati versenyképességnek alárendelt elemei voltak. Némi leegyszerűsítéssel, a belföldi piac a vállalatok többsége számára csak „teszt” volt, de semmiképp sem cél. Ezt a rendszert, koncepciót és gyakorlatot nevezte Chalmers Johnson *fejlesztő államnak* (developmental state). Az ipar-és kereskedelemügyi minisztérium fél évszázados történetének elemzése (1925-1975) bizonyította, hogy Japánban minden intézmény, minden koncepció a gazdaság fejlesztését tartotta szem előtt. Könyve bevezetőjében Johnson leszögezi, hogy a japán fejlesztő állam tevékenysége, a szigetország számos tévedésén, kudarcán és a háború rettenetes gyakorlatán keresztül (hiszen a háború is egyfajta fejlesztési koncepció, mondja) új gazdasági, és tegyük hozzá, új társadalmi rendszert teremtett. Ez nem az angolszász szabadversenyes tőkés piacgazdaság, és még csak nem is a szovjet típusú tervutasításos rendszer. A szerző kulcsmondata a könyv bevezetőjében az, hogy a japán tervezés racionális, a szovjet azonban politikai.

Johnson könyve 1981-ben jelent meg először. Nyolc évi kutatómunka után olvashatta minden, a japán gazdaság iránt érdeklődő, miként jött létre a japán gazdasági „csoda”. Ekkor Japán már a világ egyik vezető gazdasági nagyhatalma volt. A hidegháború lassan, de biztosan langyossá vált, hiszen a hetvenes évek végétől a kelet-európai gazdaságok közül Magyarország óriási összegű nyugati kölcsönöket

vehetett fel, s e gyakorlatot a Szolidaritás betiltása után Lengyelország folytatta. Kritikus időszak volt ez nyugaton és keleten egyaránt. Kína belekezdett a Teng- féle gazdasági reformok megvalósításába. Chalmers Johnson a fejlesztő állam koncepciójának megalkotásával a szovjet és az amerikai gazdasági rendszerekkel szemben egy új gazdasági-és intézményrendszer definiálására tett kísérletet. A könyv, (MITI and the Japanese Miracle, magyarul: *Az ipar-és kereskedelem-ügyi minisztérium és a japán csoda*) szerzője, Johnson az állam, a piac és a társadalom egysége mellett érvelt.

Mai szemmel nehezen érthető, miért is vált hatalmas vitákat kiváltó munkává könyve. Egyetlen minisztérium történelmi és gazdaságtropológiai elemzése után a szerző ugyanis nem állít többet, minthogy a tőkés piacgazdaságnak többféle típusa létezik, s ezek közül az egyik a japán, mely nem átvehető más országok számára, de a fejlesztő állam számos elgondolása és intézménye fontos kiindulópontja lehet az angolszász és a szovjet típusú rendszerek kritikai elemzésének is. Új megközelítésre van tehát szükség az állam és a piac viszonyát tekintve, mondja Johnson, hiszen a könyvében vizsgált japán minisztérium tevékenységének és koncepcióinak változásai pontosan e két intézmény (állam és piac) egymásrautaltságát és nem egymással ellentétes működését bizonyítják. (Ennek ismeretében talán újra lehetne definiálni a szovjet típusú tervgazdaság koncepcióját intézményeit és gyakorlatát is, mondja e tanulmány szerzője). Johnson könyvét, s legfontosabb következtetéseit azonban kizárólag a „szabad piacgazdaság” elkötelezett hívei kritizálták (olykor támadták). Egyetlen, a szocialista gazdaságok működését ismerő társadalomtudós sem kapcsolódott be e vitába. Nem véletlenül. Ma is megütközést keltene a japán gazdaság szakértői között annak pusztá feltételezése is, hogy bárminemű hasonlóság, vagy éppen azonosság lenne a fejlesztő állam elgondolásai, intézményei és gyakorlata valamint a szocialista (szovjet típusú) tervgazdaság céljai és megvalósítása között. Pedig az Óucsi-kör közgazdászai éppen a legfontosabb koncepciót, a hadigazdálkodásból kinövő tervgazdaságot és az ezt megvalósító intézményrendszer működését értették meg a harmincas évek szovjet gyakorlatából. Ők javasolták először az akkori kormányok egyikének a tervek bevezetését és a „piaci” szereplők magatartásának állami szabályozását. A harmincas évek második felében természetesen a „vörös” nézeteket hangoztató közgazdászok egyébként reális felvetéseit a „nemzeti célok” legitimálták. (Tette mindezt ugyanaz a kormány, mely tudott az Óucsi-kör tagjainak letartóztatásáról és börtönbüntetéséről.) Óucsiék javaslatai ésszerűek és a hadigazdálkodás körülményei között megvalósíthatóak voltak. Ezt a gyakorlatot folytatta a kormányok mindegyike az újjáépítés során is, s ez játszott döntő szerepet a japán gazdasági növekedés páratlan mértékében is a hatvanas években. Feltűnő, hogy a japán

gazdasági, pénzügyi és oktatási tervek egyike sem volt nyilvános. Ennek azonban sokkal inkább a japán-amerikai (kliens) viszony az oka, mint a tervek „technikai” fontossága.

Előttünk áll tehát a koncepció és annak legalább hét évtizedes gyakorlata. A fejlesztő állam piaci szereplőinek legfontosabbja az állam. A piac többi részvevője az állam fejlesztő céljait követi. Ellenkező esetben nem részesedhet a siker eredményeiben sem. (Talán ez az egyik legfontosabb különbség a szovjet típusú tervgazdaság és a fejlesztő állam gyakorlata között.) A legfontosabb kérdés azonban (melyet Johnson, jóllehet közvetetten, de alapművében is felvetett), hogy miért követik a piac szereplői az állam utasításait, szabályait, valamint annak piacromboló és piacépítő tevékenységét? Gyenge érvelés lenne erre a gazdasági és politikai nacionalizmus intézményrendszere és gyakorlata, jóllehet ez is szerepet játszik abban, amit a japán gazdaság alig két és fél évtized alatt elért. A lehetséges válaszok egyike az állam és a társadalom *totális* integrációja az oktatástól a munkavállalásig és tovább. Ebben a „nagy” integrációban, melyet néhány kutató nacionalizmusnak tekint, az állam jelöli ki mindenki helyét a gazdasági sikerekhez történő hozzájárulásban. Az állam a legfontosabb tőkés tulajdonos („hiperkapitalista”), és e nagy integráció több szempontból is a társadalom tagjainak „gyarmatosítása”. Ebben például aligha különbözik

Óucsi Hjó

a „klasszikus tervgazdaság” gyakorlata a fejlesztő államétól. Vagyis a piaci szereplők annyiban lehetnek profitorientáltak, amennyire azt a profitorientált szemléletű állami intézmények gyakorlata megengedi. Ez nem feltétlenül hatékonyságot, de mindenképpen működőképességet jelent. Óucsi és Ariszava ugyan nem ezt és nem így javasolta a különböző döntéshozóknak, de a piac szereplőinek versenyképessége és profitabilitása elsősorban a nemzetközi piacon érvényesült, hiszen ez, és csak ez biztosította hosszú távon a japán gazdaság felemelkedését és gazdasági nagyhatalommá válását.

A „menedzseri” állam hívei szerint a szakképzett államapparátusnak a létszámot tekintve nem nagyok, hanem hatékonyak kell lennie. (A japán államapparátus az egyik legkisebb a fejlett országok között, tevékenysége szinte láthatatlan). „Run the state like a business”, azaz az állam működtetése hasonló kell, hogy legyen egy vállalkozáshoz, (hirdette a 19. század végén egy német közgazdász).

A jegybank a vállalatok működését elsősorban a termeléshez nélkülözhetetlen hitelek kibocsátásával ösztönözte, vagy éppen korlátozta, a félállami nagybankok valamint a kereskedelmi bankok hálózatán keresztül. Gyakori az a félreértés is, hogy a bankok, pontosabban a pénzügyi rendszer egésze (ahogy a szocialista tervgazdaság idején oly sokszor elhangzott) „alárendelt” a terv céljainak, holott, a valóság ennek éppen a fordítottja. A pénzügyi rendszer „főparancsnoka” volt a tervek megvalósításának a tervgazdaságban, mind pedig a japán tőkés tervgazdaságban.

A helyreállítás nagy része inflációs finanszírozással történt, bár az Óucsi-kör tagjai szakmai és etikai okok miatt ellenezték az inflációt. Óucsi szerint az infláció a faszizmus visszatéréseivel fenyegette Japánt, Ariszava pedig úgy látta, hogy az infláció tovább növeli a csaknem elviselhetetlen jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket a társadalomban, ami csaknem kezelhetetlen intenzitású és kiterjedésű sztrájkokhoz, munkabeszüntetésekhez és óriási szakszervezeti tüntetésekhez vezetett. Az amerikai költségvetési és valutáris stabilizáció azonban a helyreállítást követően szigorúan előírta a japán kormánynak a költségvetési egyensúlyt, a jen árfolyamát pedig rögzítette. Egyúttal meg akarta szüntetni a háború éveit alatti létrehozott úgynevezett közületi cégeket, mert a stabilizáció amerikai szakembere, Dodge szerint ez újabb forrása lehetett az inflációs finanszírozásnak. Óucsi, lévén maga is az ország talán legjobb költségvetési és államháztartási szakembereinek egyike, e javaslatokkal egyetértett. Ebben a tekintetben a japán marxista közgazdaságtan nagy öregje rendkívül konzervatív nézeteket vallott. Óucsi Hjóe az első világháborút követő német hiperinflációt a helyszínen tanulmányozhatta. Szerinte, s ebben sok közgazdász egyetértett vele, az infláció olyan jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, s társadalmi feszültségek forrása, melyet mindenképpen el kell kerülni. Az amerikai valuta-és költségvetési stabilizáció azonban

„megvédte” a japán gazdaságot az államadósság és az árinfláció veszélyeitől. Hála a koreai háborúnak, a japán nehézipar növekedése a háború kereslete miatt igen gyorsan emelkedett. Az ötvenes évek végére azonban a növekedés egyre gyakoribb társadalmi konfliktusokkal járt, a belpolitikai helyzet rendkívül labilissá vált, s mindez magát a gazdasági növekedést veszélyeztette. A miki szénbányászok sztrájkja volt az a lélektani határ, amikor drasztikus változtatásokra volt szükség. Ikeda miniszterelnök (aki korábban pénzügyminiszter volt), felismerve a súlyos veszélyt, mely a gazdasági világversenyt elvesztésével fenyegette Japánt. Baloldali, konzervatív és mérsékelt szociáldemokrata szakértők bevonásával hamarosan elkészült az ország tíz éves terve a jövedelmek megduplázásához szükséges teendőkről.

Négy feladat bizonyult a legsürgősebbnek a társadalmi konfliktusok megoldására. A vállalati menedzsment és a munkások közötti érdekellentétek feloldása, a gazdasági növekedéshez szükséges produktivitás drasztikus emelése, a gazdasági növekedés jóléti hátterének megteremtése, valamint a japán ipar duális szerkezetének módosítása. Az első és legfontosabb a vállalatok menedzsmentje és a foglalkoztatottak közötti reális kompromisszum megteremtése volt. Nyilvánvaló volt (és Ariszava is egyetértett ezzel) hogy a sztrájkok és munkabeszüntetések gyorsan ellehetleníthetik a nagyvállalatok hatékony működését és a termelés növelését. Országos megállapodás született a nagyvállalatok érdekképviselője a Gyáriparosok Országos Szövetsége, valamint a foglalkoztatottak érdekképviselői, azaz a szakszervezetek között (tripartit egyeztetés). Az egységes bértáblázat, valamint a kor szerinti béremelés nyilvánvalóan mindkét fél számára számos előnyt jelentett. A vállalati menedzsment vállalta a munkások bérének meghatározott mértékű rendszeres emelését, s cserében a munkások lemondtak a sztrájkokról és a munkabeszüntetésről. A nagyvállalatok egyúttal vállalták a munkaerő és az alkalmazottaik szociális ellátását, ideértve a lakásvásárlási kölcsön nyújtását (hiszen minden nagyvállalat egyetlen bankhoz tartozott) és más, szociális jellegű szolgáltatásokat (s ezek költségeit). Ariszava javaslatára, aki más marxista és a keynesiánus gazdaságpolitika tanácsadókat is alkalmazott, a japán ipar duális szerkezete miatti óriási bérkülönbségeket a szakmai bértáblázatok egységesítésével, valamint a nagyvállalatok életre szóló foglalkoztatásával tudta a kormány ellensúlyozni. Ezzel együtt, vagy inkább mindezek ellenére a japán ipar versenyképessége a rendkívül hatékony technológián és a rendkívül alacsony munkaerőköltségen alapult, legalábbis a hatvanas évek végéig. A működőtőke behozatala csaknem teljesen szünetelt, külföldi hiteleket utoljára a hatvanas évek elején vett fel Japán, a devizagazdálkodás pedig éppúgy központosított volt, akár a KGST tagállamaiban. A termelés elsődlegessége a fogyasztáshoz képest szintén a gazdálkodás egyik eleme volt. A „totális” foglalkoztatás hatvanas évekbeli bevezetése is

a hadigazdálkodás és a szovjet típusú tervezés tapasztalatai alapján született, melyet minden marxista képzettségű közgazdász támogatott. Ez abban különbözik a teljes foglalkoztatástól, hogy nem a bérek abszolút nagysága, hanem a foglalkoztatás a munkaerőpolitikai szempont. Végül, a fejlesztő állam két, az ezzel foglalkozó szakértők között ritkán elemzett elemét érdemes közelebbről szemügyre venni. Mindkettő közvetlenül áll kapcsolatban a marxista szemléletű gazdasági, pénzügyi és társadalomtervezéssel.

Az egyik az „emberi” tényező következetes és hosszú évtizedeken át történő elhanyagolása. A totális kapitalizmus ebben a tekintetben nem más, mint a tőkés piacgazdaság és a szovjet típusú tervgazdaság elemeinek felhasználásával történő kényszer: fejlődni kell, mégpedig mindenáron. Az állam a „közérdek” nevében változtatta meg drámaian a szigetország természeti környezetét, öntötte betontonnák millióit a folyókba, hagyta, hogy csaknem harmincmillió ember szenvedjen súlyos allergiás megbetegedésekben az ipari termelés melléktermékei miatt. A hatvanas években, amikor Japán a később világhírűvé vált évi tizenkét százalékos növekedését produkálta, az ország munkaerőképes lakosságának fele ingázott Japán egyik részéről a másikba.

Nem véletlen tehát, hogy a fejlesztő állam eredményeinek (a japán csodának) nem kívánt következményeit valamilyen módon semlegesíteni kellett. A társadalmi ellenállást megelőzéséhez politikai és gazdasági „ellenszert” kellett találni. Azaz a fennálló politikai hatalom bukását és nem utolsósorban a társadalom középrétegeinek semlegesítését meg kellett oldani. Ennek „intézményesült” része pedig az úgynevezett második költségvetés volt. A rendkívüli sebességű és mértékű gazdasági növekedés lehetővé tette a rendkívül gyorsan növekvő lakossági megtakarításokat, melyek nagyrésze a postatakarékpénztári rendszeren keresztül a pénzügyi tárca számlájára érkezett. Ezt a hatalmas (és állandóan növekvő) összeget az állam rendszeresen továbbadta az éppen legfontosabbnak tartott ipari, vagy infrastrukturális célokra, melyek, ha úgy tetszik „semlegesítették” a fejlesztő állam tevékenységének mellékhatásait. Ugyanakkor ez az állami vagyon finanszírozta fél évszázadon át a japán állam politikai klienseit, mert az úgynevezett köztulajdoni cégek fenntartása is ezekből a lakossági megtakarításokból történt. Aki állami munkáltató (minisztériumok, állami egyetemek, helyi közigazgatás) foglalkoztatottja volt, az „mennyei küldöttként” (amakudari japánul) elhelyezkedhetett ezeknél a cégeknél, korábbi jövedelmének sokszorosát kapva.

Így vált a fejlesztő állam a totális kapitalizmus japán változatává. Nem biztos, hogy az Óucsi-kör tagjai, ha ma élnének, egyetérténeek mindazzal, ami a japán gazdaságban történt és jelenleg történik. Egy azonban kétségtelen: Karl Marx biztosan nem hitte, hogy megvalósítható a totális kapitalizmus – a szocializmus általa elképzelt módján.